

*Коропатнік І. М.,**кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри фінансів і права
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Стаття присвячена проблемам взаємозв'язку між розвитком громадянського суспільства та процесами формування демократичних відносин у державі. Висвітлено відмінності між відносинами з громадянським суспільством у демократичних та тоталітарних державах, особливостей впливу потреб громадськості на зміст державно-політичних процесів. Зроблено висновок про детермінованість розвитку демократичних відносин стадією розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократична держава, взаємозв'язок, детермінанта.

Постановка проблеми. За короткий проміжок часу з моменту оголошення незалежності нашої держави українське суспільство відчуло на собі ряд потрясінь та змін, пов'язаних із геополітичними, економічними, політичними, правовими та іншими чинниками.

Сучасна історія України насичена епохальними подіями для нашого суспільства – від отримання статусу незалежної держави у 1991 році до Революції Гідності та початку збройного конфлікту на території Луганської та Донецької областей у 2014 році. Ці події викликані не в останню чергу трансформаційними процесами в середині самої держави та суспільства, які не були одноставно сприйняті частиною внутрішньополітичної еліти, громадянами та зовнішніми партнерами.

Трансформація будь-якого суспільства, як правило, супроводжується системною кризою майже всіх його сфер. За твердженням С. Мороза криза – це відображення порушення сталих зв'язків, що утворюють ціле, інтенсивність її залежить від глибини ураження державно-організованого суспільства. Глибина залежить від послідовності формування зв'язків, що утворюють державно-організоване суспільство, як єдину цілісну систему [5, с. 35].

Вважається, що громадянське суспільство – необхідна складова державно-організованого суспільства, що рухається у напрямі розвитку демократичних відносин. Теорія громадянського суспільства тісно пов'язана з усвідомленням специфіки, по-перше, зв'язків між особистістю та суспільством, людиною і державою; по-друге, відносин між суспільством і державою, що є відображенням індивідуалістського та етатистського підходів в усвідомленні головної або похідної ролі людини чи суспільних інститутів («держава для людини» чи «людина для держави») [6, с. 14].

Метою роботи є визначення особливостей впливу трансформаційних процесів, які відбуваються в суспільстві, на розвиток держави і виокремлення напрямків зосередження основних зусиль з метою зменшення негативних наслідків кризи в Україні та формування сталої політики розвитку суспільства.

Проблеми розвитку громадянського суспільства та його вплив на розвиток демократичної держави були предметом до-

сліджень багатьох учених державного та світового масштабу. В останніх дослідженнях цього напрямку необхідно відзначити роботи О. Лотюк, пов'язані з конституційно-правовими основами розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні; А. Колодія, який розглядає громадянське суспільство за допомогою доктринальних учень та екстраполює їх на вітчизняну практику; В. Сенчука, що досліджує специфічні інституціональні характеристики громадянського суспільства, які він пропонує покласти в основу його доктринального теоретико-правового визначення. Також існує низка праць щодо взаємного впливу громадянського суспільства та держави (І. Кресіна, В. Селіванов, О. Скакун та ін.).

На нашу думку, необхідно акцентувати увагу на аспектах первинності впливу один на одного цих двох феноменів (держави та суспільства) для чіткого розуміння моделі побудови громадянської позиції відносно інститутів держави і держави відносно громадянського суспільства з подальшою фіксацією цих позицій у нормативно-правових актах, тобто закріплення взаємної відповідальності держави та суспільства.

Виклад основного матеріалу. Поява феномену держави була пов'язана з певним рівнем розвитку відносин у суспільстві, які стали фундаментом для організації та функціонування державних інститутів. Як слушно зазначає О. Скакун, у міру розвитку суспільства, переходу від нижчого ступеню політичної зрілості до вищого змінюється і держава [7].

У теорії права існує усталений підхід, відповідно до якого держава створена на основі суспільного договору для захисту природних інтересів громадян, і ці інтереси постійно видозмінюються залежно від таких факторів, як історичні, економічні, політичні тощо, при цьому джерелами таких змін можуть бути різноманітні процеси як у державному, так і у суспільному житті.

Взаємозв'язок потреб індивідів та виникнення потреб на рівні суспільства доволі наочно відображений у теорії А. Маслоу: у момент, коли потреби найнижчого рівня задоволені хоча б частково, людина починає рухатися до задоволення потреб іншого рівня ієрархії, найвищою з яких є потреба в самоактуалізації – розвитку особистості на основі реалізації своїх креативних здібностей та ціннісних пріоритетів.

На прикладі теорії А. Маслоу можна простежити зв'язок між трансформацією суспільних потреб та розвитком держави. Дефіцит ресурсів, необхідних для забезпечення життєдіяльності, обумовлює прагнення членів суспільства до задоволення потреб нижчого рівня ієрархії, потрібних для виживання спільноти. Але в період свого розвитку, коли суспільство стає усталеним та отримує чіткі гарантії захисту своїх природних інтересів, виникають інші потреби.

Ми пов'язуємо виникнення таких додаткових інтересів із формуванням буржуазних держав, коли бажання економічного благополуччя виникає у більшості населення, а актуальний

рівень розвитку технологій створює передумови для реалізації таких прагнень для значної частини населення.

Держава – це витвір громадянського суспільства, а тому власне громадянське суспільство є частиною держави. І. Кресіна підкреслює, що громадянське суспільство не можна «побудувати, як щось нове поряд із не громадянським. Його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації [2, с. 3].

В. Марчук наголошує, що громадянське суспільство має бути основою політичного життя, наповнювати його демократичними рисами і якостями, духом звільнення особи від державного диктату – основою основ громадянського суспільства [4, с. 38].

Характерна риса існування суспільства в недемократичній державі – це обмежений рівень доступу громадян до формування державної політики, нав'язування меншістю (політичною елітою) своєї позиції більшості, утримання цієї більшості в системі потреб та можливостей у рамках, визначених меншістю. Дана ситуація позиціонується як істинна, нормальна та єдино можлива.

За умов функціонування авторитарної держави доступ до влади має лише невелика частка громадянського суспільства. Влада передається спадково, в інших випадках шлях до влади – це шлях через систему підготовки та значного ідеологічного впливу на майбутніх функціонерів у владі, що триває довгий час і деформує істинні бажання та підстави індивіда прийти до влади. Тобто, формується бюрократична людина зі світоглядом, нав'язаним системою.

Ми вважаємо, що розвиток демократичної держави і громадянського суспільства є, скоріш, еволюційним процесом, і цей процес є симбіозом суспільства і влади, збільшення членів суспільства у владі (збільшення кількості індивідів, які беруть участь у владних процесах). Держава переносить на суспільство свої ознаки та державницьку позицію. Екстраполяція державницьких владних ідей у суспільство здійснюється через індивідів, які беруть участь у діяльності певних владних інституцій та сприймають їх вже інакше, ніж пересічний член суспільства.

Суспільство в демократичній державі вже не протистоїть їй, а скоріш є лакмусом потреб індивідів, які може задовольнити держава. Орієнтування на потреби суспільства є ознакою демократичної держави. В цьому випадку є важливим взаємозв'язок держави та суспільства з приводу визначення потреб, їх забезпечення та реалізації. Суспільство повинне визначити потреби, презентувати владі, а держава через існуючі механізми забезпечити їх реалізацію та доступ до цих можливостей. Ознакою демократичної держави ми вважаємо сам процес визначення інтересів суспільства, які можуть бути реалізовані індивідами. У демократичній державі ініціатива виходить із суспільства та є постійною і динамічною, в недемократичній – ініціативу визначає сама держава, сам владний апарат. Відмінною ознакою громадянського суспільства, що відрізняє його від інших форм та стадій розвитку соціальної спільноти, є ініціатива самого суспільства, активна позиція. Суспільство, яке не має ознак громадянського, більш інертне, що це пов'язано зі ступенем його внутрішнього розвитку.

Влада у недемократичній державі є закритим інститутом, абсолютно непрозорим для більшості суспільства, звідси і виникає протистояння. Нерозуміння самого явища, яким є держава, викликає до нього недовіру і протистояння. Коли рівень непорозуміння між владою та суспільством стає максималь-

ним, протистояння, як правило, виходить на критичний рівень виживання – або влада або суспільство. Авторитарні, недемократичні режими змінюються на демократичні або режими з ознаками демократії.

Це процес еволюції держави та суспільства. Тобто всі закриті інститути влади приречені на руйнування в процесі розвитку. Вчинки, на які йде держава щодо участі суспільства в державних справах та реалізації владних повноважень, є нічим іншим, як інструментом самозбереження. Звичайно, якщо суспільство не висуває вимог до влади та держави, то і держава, і її державний апарат не змінюються, а якщо і змінюються, то в напрямку деградації. Без відчуття загрози з боку суспільства для існування самої держави державний апарат руйнується.

Відносини між державою і суспільством, на нашу думку, ілюструє закон попиту і пропозиції – закон, що виражає взаємозалежність між кількістю товарів і послуг, які хоче купити або отримати споживач, і обсягом товарів і послуг, які пропонує виробник. У суспільства виникають потреби, виникає попит на реалізацію їх потреб, не завжди матеріальних, але похідних від матеріальних, а держава знаходить можливість їх реалізувати. У разі досягнення рівноваги суспільство і держава функціонують гармонійно. Необхідно зазначити, що досягнення рівноваги через взаємодію попиту і пропозиції відбувається в конкурентній боротьбі. Так і в суспільстві досягнення рівноваги досягається внаслідок боротьби.

Рівень демократичності держави визначається рівнем взаємозв'язку між нею та суспільством. Відповідно рівень розвитку громадянського суспільства визначається спроможністю вести діалог, організувати взаємодію між суспільством та державою. Діалог держави та суспільства здійснюється в різних площинах (через систему доступу до влади – виборче законодавство; закріплення потреб суспільства в конституціях та законах; завдяки наявності механізму впливу на рішення, що приймаються – через громадські ради, комітети та ін.).

Як вказує В. Сухонос, політичною передумовою демократії є не лише встановлення і визнання державою права на участь народу у здійсненні державної влади, але й реальна участь громадян у цьому процесі [11, с. 243]. У цьому сенсі демократична держава – це не лише та держава, що гарантує громадянину певний рівень забезпечення та захисту прав людини і громадянина, можливість брати участь у процесі державного управління тощо, але й така держава, що може вимагати від громадянина активної громадської позиції, яка висловлюється ним у тому числі завдяки таким визнаним формам безпосередньої демократії, як вибори та референдуми. А. Соловійов наголошує, що це виступає надійною запорукою від широкого розповсюдження патерналістських настроїв, які можуть підірвати основу демократичного врядування, утворюючи ситуацію своєрідного «електорального дефолту» [10, с. 12].

Також рівень розвитку громадянського суспільства визначається через готовність оголосити про свої наміри державі. Ця здатність відображається через наявні інститути громадянського суспільства та закріплені на законодавчому рівні порядки впливу на управлінські рішення. Ми вважаємо, що існує три основні напрями взаємодії – участь у владі через виборну систему, право на страйки, мітинги та демонстрації для оголошення своїх намірів, контроль за діяльністю держави через громадські організації при виконавчих органах. Тобто, участь, контроль, наміри.

Рівень взаємодії між державою і суспільством заснований на двох аксіоматичних нормах – реальна потреба у змінах у су-

спільстві та певних можливостях виявити свої бажання та потреби. Можливості виявити свої бажання повинні надаватися державою, яка має створювати відповідні механізми (право на страйки, як приклад). В іншому випадку вираження потреб буде відбуватися в революційному руслі.

Як уже зазначалося, самі інститути громадянського суспільства самоорганізуються та створюються незалежно від держави, рушійною силою чого виступають інтереси, які вони репрезентують державі. У підтвердження цієї думки можна привести позицію А. Піголкіна. Він вказує, що громадянське суспільство саморегулюється, зокрема так, що саме формує для себе керуючу систему, задає параметри і межі державного втручання і визначає функції держави [13]. Останні, за думкою В. Селіванова, завжди є об'єктивно зумовленими суспільними потребами, волею народу, яка виражається певними структурами громадянського суспільства і опосередковується та юридично оформлюється державою [8, с. 9]. Для унормування процесів репрезентування держави вимушена йти на закріплення за законодавчому рівні, унормування функціонування цих громадських інститутів. Унормування форм та методів діяльності інститутів громадянського суспільства є засобом взаємодії між державою та громадянським суспільством, засобом захисту держави від потоку різнопланових вимог суспільства, їх групування за певними ознаками з метою організованого реагування на такі вимоги.

Таке законодавство повинно намагатися так обмежити індивідуальні дії, щоб вони в результаті слугували загальним інтересам [14, с. 105]. Якщо саморозвиток громадянського суспільства залишається без уваги з боку держави, він несе загрозу для її існування.

В Україні базовим документом у цьому сенсі можна вважати Указ Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації». Ця Стратегія спрямована на утвердження громадянського суспільства, як гарантії демократичного розвитку держави [12].

Важлива складова сумісного співіснування громадянського суспільства та держави – це взаємний зв'язок. Навіть у державах із авторитарним режимом, які характеризуються закритістю влади, розуміють необхідність важливості взаємозв'язку суспільства та держави.

Деякі науковці вважають, що громадянське суспільство є протипологом державі. На нашу думку, це не зовсім так. Громадянське суспільство є скоріш відображенням потреб та рівня задоволеності від дій держави та державного апарату щодо реалізації головного завдання держави – захисту суспільних інтересів. Держава, за своєю суттю – це форма, а громадянське суспільство – це зміст. Форма визначає зміст, а зміст визначає форму. Тобто держава та суспільство – це взаємопов'язані феномени розвитку людства. Таким же чином, як держава пов'язана з суспільством, так і демократична держава пов'язана з громадянським суспільством. Ми підтримуємо позицію, що суспільство первинне, і суспільство може відтворити державу у разі знищення або розпаду, а держава не може відтворити суспільство. Це пояснюється тим, що суспільство – це природна форма взаємозв'язку індивідів, а держава по відношенню до суспільства – це штучна форма зв'язку між групами індивідів.

На відміну від держави громадянське суспільство являє собою горизонтальну систему різноманітних зв'язків і від-

носин громадян, їх об'єднань, союзів, колективів, груп, які ґрунтуються на рівності та особистій ініціативі. Постійне завдання і головне призначення держави – охорона суспільства і координація його розвитку з метою попередження появи тенденцій і спрямувань соціальної практики громадян у відповідних сферах суспільного життя, зорієнтованих на порушення усталеного балансу їхнього функціонування і створення об'єктивних передумов появи диктаторського режиму [9, с. 30].

Взаємний вплив громадянського суспільства і держави необхідно розглядати через їх функції. Цю позицію відстоює О. Лотюк [3], і ми абсолютно з нею погоджуємося. Переплетення та схожість функцій, характерні ознаки демократичної держави і громадянського суспільства зближують ці два феномени. І чим більше однакових характерних рис, тим вище рівень демократичності держави і рівень розвитку громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є детермінантом розвитку демократичної держави насамперед тому, що спочатку з'являються потреби у певних благах та інтереси, реалізація яких залежить від іншого суб'єкту – держави, а механізм реалізації цих потреб – від самої держави чи інших зовнішніх або внутрішніх умов.

Тобто можемо вести мову про те, що громадянське суспільство первинне по відношенню до демократичної держави.

Важливо розуміти, що первинно, оскільки виникнення потреб регулювати неможливо, а їх задоволення через реалізацію та створення певних умов та механізмів в тій чи іншій мірі можливе.

Ми розуміємо, що з розвитком суспільства формуються та фіксуються певні цінності, які необхідно зберегти. Для їх збереження використовуються державні інституції – фіксується обов'язок держави перед суспільством у конституціях та механізми реалізації у законах.

Ми погоджуємося з позицією Є. Геленера, що громадянське суспільство – це саморегулююча соціальна система, що детермінує державу [1]. Взаємозв'язок громадянського суспільства з державою необхідно розглядати як зв'язок його інститутів із державними інститутами, причому рівень зв'язку повинен бути адекватним, інакше кінцевий результат такої взаємодії буде негативним. Прикладом цього є Революція Гідності в Україні. Громадянське суспільство висунуло свої вимоги, держава не зреагувала, і як наслідок – виникло загострення внутрішньополітичної кризи та інші незворотні економічні, соціальні, ресурсні втрати.

Висновки. Ознака демократичної держави та існування громадянського суспільства – це наявність ефективного взаємозв'язку між ними. Ознака рівня демократичної держави залежить від ефективності взаємозв'язку, що фіксується або реалізується державою через норми права – насамперед конституційні та адміністративно-правові норми. Види та рівні взаємозв'язку закріплені законодавчо і постійно еволюціонують, а їх розвиток є відображенням також розвитку демократії та громадянського суспільства.

Громадянське суспільство первинне по відношенню до держави, його формування детермінує виникнення демократичної держави.

Ми вважаємо, що існує три основні напрями такої взаємодії – участь у владі через виборну систему, право на оголошення своїх намірів, контроль за діяльністю держави. І ці напрями ми повинні наразі удосконалювати та розвивати для досягнення гармонійного розвитку нашої держави і суспільства.

Література:

1. Геллнер Э. Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М.: Моск. шк. полит. исслед. – 2004. – 239 с.
2. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С. 3–9.
3. Лотюк О. Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні: монограф. / О. Лотюк. – К.: Ліра-К, 2015. – 356 с.
4. Марчук В. Нариси теорії права / В. Марчук, Л. Ніколаєва. – К.: видавництво «Книга», 2004. – 374 с.
5. Мороз С. Громадянське суспільство як відображення гуманістичної традиції еволюції держави / С. Мороз // Вісник Академії митної служби України. Серія: «Право». – 2009. – № 1 (2). – С. 34–40.
6. Общая теория прав человека [Текст] / отв. ред. Е. Лукашева. – М.: НОРМА, 1996. – 520 с.
7. Скакун О. Теория государства и права: учебник / О. Скакун. – Х.: Консум; Ун-т внут. Дел. – 2000. – 768 с.
8. Селіванов В. Правова політика України (деякі питання сутності, змісту та технології) / В. Селіванов // Право України. – 2001. – № 12. – С. 9–14.
9. Селіванов В., Щедрова Г. Громадянське суспільство та погляди на нього у західній політології // Право України. – 1995. – № 11. – С. 30–36.
10. Соловьев А. Электоральный дефолт / А. Соловьев // Власть. – 2004. – № 2. – С. 9–12.
11. Сухонос В. Теорія держави і права: навч. посіб. / В. Сухонос. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
12. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: Указ Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 13. – Ст. 322.
13. Пиголкин А. Гражданское общество и государство // Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В. Нерсесянца. – М.: НОРМА, 1999. – 629 с.
14. Хайек Ф. Право, законодавство і свобода / Ф. Хайек [в 3 т.]; пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 2000. – Т. 3. – 252 с.

Коропатник И. М. Развитие гражданского общества как детерминанта формирования демократического государства

Аннотация. Статья посвящена проблемам взаимосвязи между развитием гражданского общества и процессами формирования демократических отношений в государстве. Освещены различия между отношениями с гражданским обществом в демократических и тоталитарных государствах, особенностей влияния общественных потребностей на содержание государственно-политических процессов. Сделан вывод о детерминированности развития демократических отношений стадией развития гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, демократическое государство, взаимосвязь, детерминанта.

Koropatnik I. The development of civil society as determinant formation of a democratic state

Summary. The article is devoted to problems of relationship between development of civil society and processes of formation of democratic relations in state. The differences have been described between relations with civil society in democratic and totalitarian states, particularly influence of social needs for maintenance of public-political processes. The conclusion is made about determinism of development of democratic relations stage of development of civil society.

Key words: civil society, democratic state, relationship, determinants.